

Kloferová, Stanislava

[Vojtová, Jarmila. Slovník středomoravského nářečí horského typu]

Linguistica Brunensia. 2009, vol. 57, iss. 1-2, pp. 306-309

ISBN 978-80-210-4891-1

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/115101>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Jarmila Vojtová: Slovník středomoravského nářečí horského typu. Masarykova univerzita, Brno 2008, 279 stran (ISBN 978-80-210-4674-0)

Je potěšitelné, že v době, v níž se uzavřely práce nad Českým jazykovým atlasem dokončením závěrečného svazku nazvaného *Dodatky* a konečně se začínají oživovat práce na Slovníku českých nářečí, vychází lexikograficky orientovaná publikace zaměřená dialektologicky, a to Slovník středomoravského nářečí horského typu. Jde o první práci, která v úplnosti zachycuje lexikální zásobu jednoho typu nářečí na Moravě. Připomínáme, že její autorka Jarmila Vojtová působila dříve v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR a je zároveň členkou autorského kolektivu prvních tří (lexikálních) svazků Českého jazykového atlasu (1992, 1997, 1999; dále ČJA). Právě práce nad mapami ČJA ji motivovaly k výběru tématu pro disertační práci, která jí pak byla předlohou i pro posuzovanou publikaci.

Horský dialekt, nacházející se na Tišnovsku, je součástí jižní podskupiny rozsáhlého nářečního celku středomoravského. Z ní se vyčleňuje zvláštními rysy v systému krátkých samohlásek, a to záměnou *o* a *u* (srov. známé příklady *kopec* ‚kupec‘ a *kupec* ‚kopec‘). Dnes se s tímto nářečním znakem setkáme jen zřídka, žije spíše ve vzpomínkách současné starší generace na jazyk rodičů. Výzkumy pro ČJA nicméně ukázaly, že tento jev a tím i horský nářeční typ byl živý ještě v 60. letech minulého století, a jak potvrdila J. Vojtová, poměrně dobře uchován přežíval v mluvě nejstarší generační vrstvy dokonce na přelomu tisíciletí.

Posuzovaná monografie staví na bohatém a spolehlivém materiálu, který byl získán vlastním terénním výzkumem autorčiným a doplněn (po dodatečném ověření v terénu) o materiál z archivů uložených v brněnském dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český.

Práce je rozčleněna do čtyř kapitol. V první nacházíme vedle nezbytných informací o zeměpisné, hospodářské a nářeční charakteristice regionu též podkapitola věnovanou metodám lexikografického zpracování nářeční slovní zásoby obecně; těmto otázkám ostatně věnovala autorka samostatnou studii již dříve (srov. *Perspektivy nářeční lexikografie. SPFFBU A 50*, 2002, s. 105–110).

Při třídění lexikálního materiálu a jeho prezentaci využívá J. Vojtová velmi příhodně praxe předchozích lexikografických děl, hlásí se zejména k postupům využitým J. Bachmannovou v *Podkrkonošském slovníku* (1998).

Přihlížení k pracím předchůdců se autorce nepochybně vyplatilo. Předkládá propracovaný slovník, který umožňuje orientovat se v nářeční lexikální zásobě hned ze tří zorných úhlů – základní jsou hlediska diferencní a ideografické, třetí aspekt lze nazvat souhrnně referenčním.

Vítáme, že se autorka neomezuje na pouhé představení slovní zásoby v slovníkové podobě. V podkapitole *Lexikologická analýza nářečního výraziva* (s. 19–21) stručně shrnuje podstatné rysy zdejší lexikální zásoby a jejího vývoje: hovoří se zde o podílu diferencních výrazů, o zanikajících složkách slovní zásoby, o podílu slov vzniklých v důsledku jazykového kontaktu (s němčinou), o expresivitě jako výrazném rysu nářeční slovní zásoby a o jejím zastoupení u jednotlivých slovních druhů. Neschází tu zmínka o přenesených pojmenováních (registrovaných hlavně v pojmenování živočichů a rostlin) ani o pojmenováních víceslovných (soustředěných zejména do okruhů rostlin, zvířat, jídel a tělesné a duševní stránky člověka).

Lexikografickým jádrem práce je kapitola druhá, abecední diferencní slovník s 1 180 hesly, evidující pouze lexikální jednotky, které mají charakter dialektismů. Vedle diferencních, územně vázaných ekvivalentů slovních prostředků spisovných, popř. ekvivalentů celonárodně přijímaných jako neutrální jde mj. též o tzv. dialektismy specifické, u nichž spisovný jednoslovný pojmenovací protějšek schází (*pusřepék* ‚vejce bez skořápky‘, *bakpa* ‚plod lopuchu‘, *hóseřil/mozekantí* ‚neposečená stěbla za sekáčem). Je zřejmé, ale zároveň pochopitelné, že v této části monografie není obsažena část slovní zásoby, která se sice shoduje se spisovnou češtinou a je v ní dokonce považována za neutrální (bezpříznakovou), ale může být geograficky vyhraněna, jak ukazují mapy ČJA

(na tuto okolnost upozornil také P. Jančák v recenzi na publikaci J. Bachmannové v Naší řeči 71, 1998, s. 92). Mnohé z těchto výrazů jsou totiž územně vyhraněny (mj. *sršeň* f. × *sršeň* m., *bázlivý* × *bojácny*, *spěchat* × *chvátat*).

Při zpracování heslového slova se využívá úsporného, leč přehledného postupu. Slova, která jsou odlišná pouze hláskově, jsou uvedena v paralelním řazení a na příslušném místě abecedy je pak na ně odkázáno. To jsou případy jako *akštuk/apštuk* ‚nápravník (část vozu)‘, *alumetka/amuletka* ‚omeleta‘, *čičkrdle/čičkrle/pičkrle/tičkrdle* ‚špaček, součást hry na špačka‘, *čmajal/šmaja* ‚kořalka‘, *čpánka/špánka* ‚borůvka; borůvkový porost‘, *herptál/herpál/hertál* ‚věno‘, *kramolec/kramholec* ‚krční jařmo dobytka‘, *šmitlich/šnitlich* ‚pažitka‘, *vuštrliz/vopštrliz* ‚zbytky neotrhaného ovoce‘, *letupěř/litupěř* ‚netopýr‘, *psusel/psuser* ‚jitrocel větší‘. Jak lze vypozerovat z uvedených příkladů, hlásková variabilita se týká slov pocíťovaných jako izolovaná, nejasná, motivačně neprůhledná, zde až na výjimky německého původu (např. *herptál* s variantami má svou předlohu v něm. *Erbteil*, *vuštrliz/vopštrliz* pak v *Obstlese*). Je zřejmé, že některé z těchto variant odrážejí rozdíly mezi starší nářeční vrstvou (s typickou horskou záměnou *u* v *o* a *o* v *u*, popř. hanáckou změnou *i* v *e* nebo s protetickým *h*) a vrstvou mladší (s absencí těchto nářečních změn): *pocař/pucař* ‚lhář, kul‘ár/koťár‘, nepálená cihla, *sóchuťinář/sóchoťinář*, dokonce i *advukát* (!)/*advokát*; *cegáňit/cigáňit* ‚lhat‘, *hózlóg/lauslóg* ‚výkladní skříň obchodu‘ atp.

Hnízdování v rovině slovtvorné pracuje s řazením na zvláštní řádek. Registrována jsou zpravidla seskupení dvojčlenná, srov. *jablůšková, jablůškuvica* ‚bramborová polévka‘, *krchňa, krchňacka* ‚levá ruka‘, *klozna, kloznání* ‚udidlo‘, *krupáč, krupáček* ‚prvosěnka jarní‘, *řit, řití* ‚spodní část snopu‘, *vumrzafka, vumrzák* ‚námraza, náledí‘, *vichural/vichora, vichorec, vichřice‘, zdrclél/zdrnclé, zdrnděné, sražený* (o mléce)‘, méně často pak vícečlenná, např. *klíhat (se), klízat (se), klóhat (se)* ‚klouzat (se)‘, *pudížď, puďiška/puťiška, pudížďa, podjíždka‘, vuplutňa, vuplutnica, vuplyt* ‚oploťeň‘, *sklůkač, sklůkačka, sklůkadlu* ‚tlukadlo, pohyblivá část stojaté máselnice‘; pouze rodově se diferencují členy dvojice *kadlátka, kadlátku* ‚švestka‘, *vuhláfka, vuhlavek* ‚ošíť bijáku cepu‘, *kožílek, kožílka* ‚kuželka‘ apod.

Uvedený způsob řazení by mohl snad vyvolat představu, že jde o variabilitu zformovanou na úrovni synonymie. Ve skutečnosti tomu tak není. Ukazuje se, že ač jsou horská nářečí typem vcelku jednotně vyhraněným v rovině hláskoslovné, v lexikální zásobě již o takové vyhraněnosti nemůže být ani řeč. V uvedených příkladech jde totiž o tzv. heteronyma (v literatuře označovaná též jako tautonyma), tj. o výrazy vázané územně. Tento fakt dobře dokládá i ČJA, na nějž – ostatně velmi případně – autorka odkazuje. Tak např. výrazy pro kornout *škarněťka, škarňóťka, škarňóta, škarněťla* jsou evidovány též v ČJA, mj. *i* v oblasti horských nářečí. Stejně tak označení malých kulatých kamínek *kuťílek, butek, kanónek, vincek* jsou výrazy oblastně vymezenými, a to i na tak malém areálu, jako je území horského typu. Z této variability lze usuzovat na mnohé, především na fakt, že uvedené dialekty jsou jako typ vymezené pouze hláskoslovně, totiž jako typ s uvedenou záměnou *u > o* a *o > u*. Je tak zřejmé, že nemají charakter jádrového dialektu. Ukazují to velmi dobře rovněž mapy se svazky izoglos v ČJA. Oblast horského typu se nikdy neprofiluje jako mikroareál odlišující se morfologicky nebo lexikálně od ostatních dialektů jižní středomoravské podskupiny, ba právě naopak – nezřídka prochází tímto regionem svazek izoglos, který dosvědčuje periferní postavení těchto nářečí vzhledem k sousedním nářečním jádrům.

Velmi důležitou součástí heslového odstavce je vymezení významu. Ten bývá formulován zdařile, jen v některých případech by bylo možno uvažovat ještě o jeho bližším upřesnění. Běžný čtenář se např. asi nedotvípí, kterou částí dýmky je *vusuzuk* („část dýmky“), v případě slovesných významů nemusí být vždy *mňakat* totéž co *mňočet* (vždy „mňoukat (o kočce)“ stejně jako *řókat* nemusí znamenat totéž co *řóčet* „projevovat pohlavní pud (o prasnici)“ (rozdíl *-at* × *-et* postihuje od původu totiž rozdíl mezi dějem členěným × nečleněným).

Další částí heslového odstavce je odkaz na výskyt a postavení heslového slova v SSJČ. Postupuje se výhradně ve smyslu diferenčním, spisovné protějšky se proto uvádějí jen u slov nepravidelně hláskově obměněných (tak v heslovém slově **vukřít** se uvádí spis. *okřát*, u **sklókát** spis. *stloukat*), ale naopak důsledně jsou evidovány veškeré paralely, které nesou určitý příznak (tak např. u hesla **schuř** „SSJČ schoř obl.“). Heslové slovo je též uvedeno do souvislosti se staršími nářečními výzkumy; sledovány jsou jednak paralely v Bartošově Dialektickém slovníku moravském (1906), jednak se odkazuje na konkrétní mapu (popř. mapy) v ČJA: tak např. u hesla **necht** lze zjistit nářeční rozdíly v pojmenování nehtu jak na úrovni lexikální (ČJA I-54), tak na úrovni hláskoslovné (ČJA V-90). Dále se evidují výrazy významově velmi blízké, např. u hesla **šcerbák** „člověk s mezerou mezi zuby“ jsou registrovány Bartošovy doklady šcerbáč „člověk, kterému chybí zub“ a šcerbatý „zubatý“, zaznamenaná jsou též i slova s významem již vzdálenějším; jejich odlišnost je naznačena příkomentováním v závorkách, např. u **globat (se)** „klovat (se)“: „(Bš klubák „zobák“)“, u **gvelbuňk/kvelbuňk** „klenutý strop“: „(SSJČ i Bš kvelb „klenutá místnost, kupecký krám“)“. Těmito případy však odkazy na blízké nebo vzdálenější paralely nekončí. Nalezneme zde i informace o jiných významech heslového slova v slovníkových zdrojích, jak je tomu např. u hesla **klíščák** „škvor“: SSJČ „klíšť“, Bš „brouk roháč“, klešč „škvor“. Je třeba zdůraznit, že recenzovaný slovník je první prací, jež připojuje k heslovému slovu odkazový aparát tohoto druhu. Tento postup hodnotíme jako přínosný. Vychází se jím vstřícně širšímu čtenářskému publiku, protože slovní zásoba je tak představena v souvislostech regionálních (Bartoš, ČJA) a stratifikačních (SSJČ).

Heslový odstavec uzavírá číselný odkaz na heslo v Ideografickém hesláři (třetí kapitola). V něm je slovní zásoba představena z hlediska onomaziologického. Pracuje se zde (již tradičně) s klasifikačním schématem Halligovým a Wartburgovým (Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie, 1963²; čtyři základní okruhy: I. Vesmír, svět kolem nás, II. Člověk, III. Člověk a společnost, IV. Obecné vztahy) a přihlíží se i k praxi Českého slovníku věcného a synonymického (1–3, 1969, 1974, 1977, 1986). Lexikální zásobu zde shromážděnou lze považovat za relativně úplnou slovní zásobu horského nářečí (heslář obsahuje na 9 000 lexikálních jednotek; diferenční jednotky jsou graficky odlišeny). Je přehledně utříděna na principu vícestupňové (hierarchické) struktury. Číselné členění naznačuje uspořádání lexikálních jednotek v rámci systému a podsystemů. Takovéto uspořádání zprostředkovává způsobem velmi praktickým vzhled do jednotlivých věcněvýznamových okruhů. Umožňuje nám již na první pohled zjistit, který sémantický okruh má v pojmenovací soustavě sledovaného dialektu nevyraznější zastoupení. Jde samozřejmě především o okruhy, které se vztahují k běžnému životu (pojmenování konkrétních smyslových vjemů, fyzických a duševních lidských vlastností atp.), velmi výrazný podíl má samozřejmě lexikum expresivní povahy, zejména jde-li o vyjádření negativně hodnotícího postoje, jak ukazují např. pojmenování pro člověka hubeného (*vezibláč, veziblenec, veziblina, veziblón*), tělesně slabého (*nedoživec, sciplák, sciplina, sóchut'inář/sócho'inář, zámura, zdechlón, zdechlina*), lakomého (*lakomec, lakota, skrblik, skrblant/zgrblant, škrt'a, škrt'ón, krkón, držgrešla, držgroš*), chamtivého (*chamt'ivec, nenažranec, hladovec, hladňoch, mamonář, chrt, chrtón*) nebo nadutého, pyšného (*nafókanec, nápara, namrčenec, frňa*). V ideografickém hesláři má své zvláštní a zcela oprávněné místo rovněž lidová slovesnost, představená na rozpočitatlech a říkadlech. I tady nalézáme případy, u nichž si můžeme být jisti jen jejich širší, hanáckou platností (*Skázala reba, abe bela cheba, skázal rak, abes nechal tak*), zatímco v případě *Tutu je, tutu je puťešení muje, že naša kubila přescučila vuje* o domácí, horské provenienci nezapochybujeme.

Je zapotřebí podtrhnout, že se Slovník nespokojuje pouze s apelativní slovní zásobou. Výběrově je zařazena též část lexika propriální povahy, a to osobní jména (včetně přezdivek), dále jména místní a pomístní. Tak např. osobní jméno *Antonín* žije v sledovaném dialektu v hypokoristikách *Tunda/Tonda, Toňik/Tòňik, Tónek, Antón, Toňa, Tonóš, Antoš/Hantuš/Hontoš*. Problematický je pouhý výčet pomístních jmen (např. *Ho lože, F pazd'írni*); význam anikonyma je totiž těsně spjat s konkrétním objektem a jeho izolovaný zápis postrádá výpovědní hodnotu.

Abecední rejstřík zaznamenaných výrazů v poslední, čtvrté kapitole je vítaným a hlavně důležitým pomocníkem při orientaci v celém slovníkovém díle. Každá lexikální jednotka je tu opatřena číselným údajem, který odkazuje na ideografický heslář ve třetí kapitole. Takto lze snadno vysledovat pozici toho kterého slova v slovní zásobě – ať už v úplné nebo diferenční.

Dnes již lze konstatovat, že se v uvedené monografii setkáváme s mnoha výrazy, kterým v současné době bude rozumět už jen málokdo, vlastní nářeční mluvčí nevyjímaje. Některá slova nejsou zachycena ani v odborné literatuře nebo v nářečních archívech a až zásluhou J. Vojtové uvízla v nářečních lexikografických „sítích“. Namátkou vybíráme *famfola* ‚první mléko po otelení‘, *jána* ‚mnoho‘, *kerisek* ‚člověk malého vzrůstu‘, *přepáč* ‚svah, sráz‘, *pořítelec* ‚zřeštěnec, popleta‘ nebo *svojátka* ‚dvojčata‘, frazeologismus *vešlo mo to/dostal se tam koží bránko* ‚dostal něco bez námahy‘, *svázat kunečke* ‚vyjít s penězi‘. Na druhé straně jsou evidována i slova a frazeologismy nové, nenářeční, takřka celonárodně rozšířené, ale zároveň diferenční (*malí pivu* ‚člověk malé postavy‘, *žit na psí knížku*, *má dlóhi vedeňi*). Svou příslušnost ke středomoravskému (hanáckému) nářečnímu celku, popř. jeho jižní podskupině nezapřou tvary jako *zapříženě/zapříhlé*, *vužraté*, *vutsódené*, výskyt tzv. postfixů (především -vá: *hinedvá*, *kvúlivá*, *mezivá*, *místuvá*, *mimová*, *pruťivá*, *puďlivá*, *skrzevá*, *vukulivá*, ale též jiných, např. -ka: *mucka* nebo *semka*) nebo četných expresivních odvozenin se sufixem -ón (*brblón*, *chrtón*, *hňápón*, *hluchón*, *chodón*), popř. – třebaže jen vzácně – se sufixem -ant (*chodant*, *skrbtant/zgrblant*). Slovník dokládá, že pevné postavení mají v nářeční lexikální zásobě také pojmenování víceslovná. Výrazně převládají v metaforických názvech, specifický okruh představují názvy rostlin (*babí plesk* ‚blatouch‘, *bílé mňesík* ‚kopretina‘, *cegánské tabák* ‚houba prašivka, pýchavka‘, *koží čapka* ‚kontryhel‘, *zajičí chlib* ‚šřavel‘, *žebrácké knuflik* ‚plod lopuchu‘, *hadí/kuňi hlava* ‚vážka‘, *kuzí vemínku* ‚pomněnka‘, *keselí zelí* ‚šřovík‘); svéráznou metaforičností se může vyznačovat též okruh názvů jídel, jak ukazují žertovné názvy pro bramborové šišky (jídlo z těsta v podobě malých šišek) *čuráčkovo procesí*, *maňiskovo vojsko*, *šefcošťi kloci*, *škrceňi pepci*. Druh cukroví se zase pojmenovává jako *vužralé franta* (podotýkáme, že na Brněnsku je označován též jako *vožralé izidór*). Naopak méně jsou v tomto dialektu zastoupena víceslovná pojmenování v názvech nepřenesených, jako je *paradajský jablíšku* ‚rajče‘, *stromskil/šcepoví japku* ‚jablko‘, *zemský japku* ‚brambor‘, *socuví kafe* ‚káva se sedlinou‘. Pro různé druhy knedlíku (podávaného k masu) se užívá pojmenování *kesaná*, *žemličkuvá/žemlúvá*, *servítuvá knedla* (knedlík) kynutý; houskový; vařený v ubrusku‘ apod.

Závěrem shrňme: Není pochyb o tom, že monografie, kterou předkládá Jarmila Vojtová, je dílem zdařilým. Tím, že zpracovává kompletní lexikální zásobu určitého dialektového typu v pečlivě utříděných, ale zároveň i vzájemně provázaných souborech, znamená další hodnotný příspěvek pro českou nářeční lexikografii (stává se mj. spolehlivým pramenným zdrojem pro uvedené vznikající Slovník českých nářečí). Představuje ale i východiska pro další studia bohemistická a slavistická, jako materiálový zdroj je navíc využitelná též pro jiné badatelské obory. V dnešní době, která se vyznačuje zvýšeným zájmem o lexikální zásobu, jak dokládají nesčetné slovníky nejrůznějšího rozsahu a zaměření v podobě (klasické) tištěné i elektronické, zajisté zaujme každého, kdo se zajímá o naši mateřštinu.

Stanislava Kloferová

Dagmar S. Wodtke, Britta Irslinger, Carolin Schneider: *Nomina im Indogermanischen Lexikon*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter 2008, pp. LXXX + 863. ISBN 978-3-8253-5359-9.

Obsáhlé dílo vyšlo deset let po prvním vydání díla *Lexikon der indogermanischen Verben*, vůbec první specializované monografie tohoto typu, společného díla editora Helmuta Rixe a autorů jako Martin Kümmel, Thomas Zehnder, Reiner Lipp a Brigitte Schirmer. Druhé přepracované vydání vyšlo už v roce 2001 opět ve Wiesbadenu v nakladatelství Ludwig Reichert Verlag. Oba slovníky